DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-06-11-43 Pages: 514-526

Oriental Journal of History, Politics and Law

ORIENTAL JOURNAL OF HISTORY, POLITICS AND LAW

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojhpl

PRINCIPLES GOVERNING THE USE OF PHYSICAL FORCE, SPECIAL MEANS AND FIREARMS BY INTERNAL AFFAIRS BODIES

Lazizjon Komilov
Major, Lecturer of the Combat Training Cycle
Institute for Advanced Training of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: internal affairs bodies, physical force, special means, firearms, legality, necessity, proportionality, precaution, accountability, human rights.

Received: 21.11.2026
Accepted: 22.11.2026
Published: 23.11.2026

Abstract: The article examines the legal foundations and principles of the use of physical force, special means and firearms by officers of the internal affairs bodies of Uzbekistan. The aim is to reveal the content of these principles on the basis of international standards, to determine how fully they are reflected in national legislation and to propose ways of improving legal regulation. Formal-legal, systemic, logical-legal and comparative-legal methods are applied to the Law "On Internal Affairs Bodies", the UN Code of Conduct for Law Enforcement Officials, the 1990 Basic Principles on the Use of Force and Firearms and the case law of the European Court of Human Rights. Six principles are analysed: legality, necessity, proportionality, non-discrimination, precaution and accountability. The study shows that all six are reflected in Articles 8, 21 and 22 of the Law, but in a dispersed form, and that the duty to plan operations so as to minimise the use of force and an explicit non-discrimination rule for the use of force are not stated separately. A table matching the principles to national norms and a three-stage model of the use of force (before, during and after) are proposed with recommendations for legislation and officer training.

ICHKI ISHLAR ORGANLARIDA JISMONIY KUCH ISHLATISH, MAXSUS VOSITALAR VA O‘QOTAR QUROLNI QO‘LLASH TAMOYILLARI

Lazizjon Komilov
Mayor, Jangovar tayyorgarlik sikli o‘qituvchisi

O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti
Toshkent, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: ichki ishlar organlari, jismoniy kuch, maxsus vositalar, o‘qotar qurol, qonuniylik, zarurat, mutanosiblik, ehtiyotkorlik, javobgarlik, inson huquqlari.

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston ichki ishlar organlari xodimlari tomonidan jismoniy kuch ishlatish, maxsus vositalar va o‘qotar qurolni qo‘llashning huquqiy asoslari va tamoyillari tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi ushbu tamoyillar mazmunini xalqaro standartlar asosida ochib berish, ularning milliy qonunchilikda aks etish darajasini aniqlash va huquqiy tartibga solishni takomillashtirish yo‘llarini taklif etishdan iborat. “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonun, BMTning Huquqni muhofaza qiluvchi mansabdor shaxslarning xulq-atvor kodeksi, 1990-yilgi Kuch va o‘qotar quroldan foydalanishning asosiy prinsiplari hamda Yevropa inson huquqlari sudi amaliyoti formal-huquqiy, tizimli, mantiqiy-huquqiy va qiyosiy-huquqiy usullar bilan tahlil qilingan. Qonuniylik, zarurat, mutanosiblik, kamsitmaslik, ehtiyotkorlik va javobgarlik tamoyillarining mazmuni ochib berilgan. Tadqiqot bu tamoyillarning barchasi Qonunning 8, 21 va 22-moddalarida aks etganini, biroq tarqoq holda joylashganini, operatsiyalarni rejalashtirish majburiyati va kuch ishlatishda kamsitmaslik qoidasi alohida ifodalanmaganini ko‘rsatdi. Tamoyillar va milliy normalar muvofiqligi jadvali, kuch ishlatishning uch bosqichli modeli hamda qonunchilik, idoraviy yo‘riqnomalar va xodimlarni tayyorlash bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

ПРИНЦИПЫ ПРИМЕНЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ СИЛЫ, СПЕЦИАЛЬНЫХ СРЕДСТВ И ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Лазизжон Комилов
Майор, преподаватель цикла боевой подготовки
Институт повышения квалификации МВД Республики Узбекистан
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: органы внутренних дел, физическая сила, специальные средства, огнестрельное оружие, законность, необходимость, соразмерность,

Аннотация: В статье исследуются правовые основы и принципы применения физической силы, специальных средств и огнестрельного оружия сотрудниками органов внутренних дел Узбекистана. Цель

предосторожность, подотчётность, права человека.

работы – раскрыть содержание этих принципов на основе международных стандартов, определить степень их отражения в национальном законодательстве и предложить пути совершенствования правового регулирования. Формально-юридическим, системным, логико-юридическим и сравнительно-правовым методами проанализированы Закон «Об органах внутренних дел», Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка ООН, Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия 1990 года и практика Европейского суда по правам человека. Раскрыто содержание принципов законности, необходимости, соразмерности, недискриминации, предосторожности и подотчётности. Установлено, что все шесть принципов отражены в статьях 8, 21 и 22 Закона, однако в рассредоточенном виде, а обязанность планировать операции с минимизацией применения силы и прямое правило о недискриминации при применении силы отдельно не закреплены. Предложены таблица соответствия принципов национальным нормам, трёхэтапная модель применения силы (до, во время и после) и рекомендации по совершенствованию законодательства, ведомственных инструкций и подготовки сотрудников.

Kirish. Jamoat xavfsizligini ta’minlash, qonun ustuvorligini mustahkamlash hamda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish ichki ishlar organlari faoliyatining ustuvor yo‘nalishlaridandir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson, uning hayoti, sha’ni va qadr-qimmati oliy qadriyat sifatida mustahkamlangan bo‘lib, bu qoida davlat organlarining barcha harakatlari, ayniqsa, majburlov choralari uchun asosiy mezon hisoblanadi [1]. Ichki ishlar organlari xodimlari zimmalaridagi vazifalarni bajarishda qonunga muvofiq jismoniy kuch ishlatish, maxsus vositalarni va o‘qotar qurolni qo‘llash vakolatiga ega [2]. Bu vakolatlar davlat majburlovining eng keskin shakllaridan bo‘lib, ular bevosita inson hayoti, sog‘lig‘i va sha’ni bilan bog‘liq. Shu sababli ulardan faqat qonun bilan qat’iy tartibga solingan hollarda va zarurat yuzaga kelgandagina foydalanish mumkin.

Kuch ishlatish vakolati davlatga ikki tomonlama majburiyat yuklaydi. Bir tomondan, davlat jamiyatni huquqbuzarliklardan himoya qilishi, xodimlarning xavfsizligini ta’minlashi

lozim. Ikkinchi tomondan, u har bir shaxsning yashash huquqini, sha'ni va jismoniy daxlsizligini hurmat qilishi kerak. Xalqaro huquqda bu muvozanat huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan kuch ishlatishning umume'tirof etilgan tamoyillari orqali ta'minlanadi [3; 4; 5]. Milliy qonunchilikda ham ushbu tamoyillarning mazmuni aks etgan, biroq ular turli moddalar va xatboshilarga tarqoq holda joylashgan.

Tadqiqotning maqsadi ichki ishlar organlarida jismoniy kuch ishlatish, maxsus vositalar va o'qotar qurolni qo'llash tamoyillarining mazmunini xalqaro standartlar asosida ochib berish, ularning milliy qonunchilikda aks etish darajasini aniqlash va huquqiy tartibga solishni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi savollarga javob izlandi: 1) xalqaro huquqda kuch ishlatishning qaysi tamoyillari e'tirof etilgan va ularning mazmuni nimadan iborat; 2) bu tamoyillar "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi Qonunning qaysi normalarida aks etgan; 3) ularni qonunchilik va idoraviy hujjatlarda yanada aniq mustahkamlash hamda xodimlarni tayyorlash amaliyotiga singdirish uchun qanday choralar zarur. Ishning ilmiy yangiligi shundaki, unda olti tamoyil (qonuniylik, zarurat, mutanosiblik, kamsitmaslik, ehtiyotkorlik va javobgarlik) bilan milliy qonun normalari o'rtasidagi muvofiqlik jadvali tuzilgan, kuch ishlatishning uch bosqichli (oldin, jarayonida, keyin) modeli taklif etilgan.

Adabiyotlar sharhi. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan kuch ishlatishning xalqaro-huquqiy asoslarini ikki asosiy hujjat tashkil etadi. Birinchisi, BMT Bosh Assambleyasining 1979-yil 17-dekabrdagi 34/169-son rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan Huquqni muhofaza qiluvchi mansabdor shaxslarning xulq-atvor kodeksi. Uning 2-moddasi xodimlardan inson qadr-qimmatini hurmat qilish va himoya qilishni, 3-moddasi esa kuchni faqat qat'iy zarur hollarda va xizmat vazifasini bajarish uchun talab etiladigan darajada qo'llashni talab qiladi [4]. Ikkinchisi, 1990-yilda Gavanada bo'lib o'tgan BMTning jinoyatchilikning oldini olish va huquqbuzarlarga muomala qilish bo'yicha VIII kongressida qabul qilingan Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari tomonidan kuch va o'qotar quroldan foydalanishning asosiy prinsiplari [3]. Bu hujjatlar Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktda mustahkamlangan yashash huquqi (6-modda), qiynoqlarni taqiqlash (7-modda) va kamsitmaslik (2- va 26-moddalar) kafolatlarini huquqni muhofaza qilish faoliyatiga tatbiq etadi [6]. BMT Inson huquqlari qo'mitasining yashash huquqiga oid 36-son Umumiy sharhida davlatlar kuch ishlatishni xalqaro standartlarga muvofiq qonun bilan tartibga solishi shartligi alohida ta'kidlangan [7].

Olti tamoyilning tizimli talqini BMT Giyohvandlik va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (UNODC) va BMT Inson huquqlari bo'yicha oliy komissari boshqarmasi (OHCHR) tomonidan 2017-yilda nashr etilgan qo'llanmada berilgan [5]. BMTning sudsiz, qisqa tartibda yoki o'zboshimchalik bilan qatl etish masalalari bo'yicha maxsus ma'ruzachisi K.Xeyns 2014-yilgi ma'ruzasida kuch ishlatishni tartibga soluvchi milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga

moslashtirish zarurligini asoslab bergan [8]. Qiynoqlar masalasi bo‘yicha maxsus ma’ruzachining 2017-yilgi ma’ruzasida esa qonuniylik, zarurat, mutanosiblik va ehtiyotkorlik tamoyillari majburlov choralarining umumiy huquqiy chegaralari sifatida tahlil qilingan [9]. Yevropa inson huquqlari sudi amaliyotida ham bu tamoyillar aniq talqin etilgan. Masalan, “McCann va boshqalar Buyuk Britaniyaga qarshi” ishida sud o‘lim bilan tugashi mumkin bo‘lgan kuch ishlatish holatini baholashda operatsiyaning rejalashtirilishi va nazorat qilinishini ham tekshirgan [10]. “Buyid Belgiyaga qarshi” ishida esa shaxsning o‘z xatti-harakati bilan qat’iy zarur qilib qo‘yilmagan har qanday jismoniy kuch ishlatish inson qadr-qimmatini kamsitishi qayd etilgan [11].

Ilmiy adabiyotda kuch ishlatish xodim va shaxs o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayoni sifatida ham o‘rganiladi. G.Alpert va R.Danxem kuch ishlatish darajasi xodim va gumon qilinuvchining bir-biriga javob harakatlari bilan belgilanishini ko‘rsatgan [12]. V.Terrill esa kuch ishlatishni vaziyat rivojidagi “tranzaksion” jarayon sifatida tahlil qilib, xodimning har bir bosqichdagi qarori keyingi harakatlarga ta’sir etishini asoslagan [13]. Mintaqaviy qonunchilik tajribasidan Rossiya Federatsiyasining “Politsiya to‘g‘risida”gi qonuni e’tiborga loyiq. Unda jismoniy kuch, maxsus vositalar va o‘qotar qurolni qo‘llash shartlari, chegaralari va kafolatlari alohida bobda jamlangan [14]. Shunga qaramay, O‘zbekiston qonunchiligidagi kuch ishlatish normalarini olti tamoyil nuqtayi nazaridan tizimli baholash va ularni yaxlit holda mustahkamlash masalasi milliy adabiyotda yetarlicha yoritilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot huquqiy-nazariy xarakterga ega. Ichki ishlar organlarida kuch ishlatishni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar, avvalo, “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonunning 8, 21 va 22-moddalari formal-huquqiy tahlil usuli bilan o‘rganildi. Kuch ishlatish normalari tizimli tahlil usuli yordamida yagona huquqiy mexanizm sifatida ko‘rib chiqildi. Tamoyillarning mazmuni mantiqiy-huquqiy tahlil orqali ochib berildi. Milliy qonun normalari BMT hujjatlari va Yevropa inson huquqlari sudi amaliyoti bilan qiyosiy-huquqiy usulda solishtirildi. Tadqiqot ochiq manbalardagi normativ hujjatlar va ilmiy adabiyotlarga tayanadi. Idoraviy yo‘riqnomalarning yopiq qismi va kuch ishlatish holatlarining statistik ma’lumotlari tahlil qilinmagan, bu ishning cheklovi hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Asosiy prinsiplarning 1-prinsipiga ko‘ra, hukumatlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlar tomonidan shaxslarga nisbatan kuch va o‘qotar qurol qo‘llash bo‘yicha qoida va tartiblarni qabul qilishi va amalga oshirishi lozim [3]. Xalqaro hujjatlar va ularning rasmiy sharhlarida kuch ishlatish quyidagi olti tamoyilga asoslanishi kerakligi qayd etiladi: qonuniylik, zarurat, mutanosiblik, kamsitmaslik, ehtiyotkorlik va javobgarlik [5]. Quyida har bir tamoyilning mazmuni va uning milliy qonunchilikda aks etishi tahlil qilinadi.

Qonuniylik tamoyili. Bu tamoyilga ko‘ra, xodimlar qachon va qanday maqsadlarda kuch ishlatishi mumkinligi qonunda aniq belgilanishi kerak. Qoidalar ochiq, aniq va tushunarli bo‘lishi,

ularni qo‘llaydigan xodimlar ham, ular ta’sir qiladigan fuqarolar ham bu me’yorlarni oldindan bilishi lozim [8; 7]. Qonuniylik tamoyili kuch ishlatishning maqsadini ham qamrab oladi. Kuch faqat qonuniy huquqni muhofaza qilish maqsadiga erishish uchun qo‘llangandagina oqlanishi mumkin. Agar kuch shaxsiy manfaat yoki jazolash maqsadida ishlatilsa, bu qonuniylik tamoyiliga zid bo‘ladi. Milliy qonunchilikda bu tamoyil “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonun 21-moddasining birinchi xatboshisida aks etgan. Unga ko‘ra, xodim jismoniy kuch ishlatish, maxsus vositalar va o‘qotar qurolni qo‘llash huquqiga faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda ega bo‘ladi [2]. Qonunning 22-moddasi jismoniy kuch ishlatish maqsadlarini ham sanab o‘tadi: jinoyat va huquqbuzarliklarga chek qo‘yish, huquqbuzarlarni ushlash va yetkazib kelish, qonuniy talabga ko‘rsatilgan qarshilikni bartaraf etish [2].

Zarurat tamoyili. Bu tamoyil uch o‘zaro bog‘liq unsurdan iborat: imkon qadar kuch ishlatilmaydigan usullardan foydalanish majburiyati, kuchni faqat qonuniy maqsad uchun qo‘llash majburiyati va maqsadga erishish uchun zarur bo‘lgan eng kam kuchdan foydalanish majburiyati [5]. Xulq-atvor kodeksining 3-moddasiga ko‘ra, xodimlar kuchni faqat qat’iy zarur hollarda va o‘z vazifasini bajarish uchun talab etiladigan darajada qo‘llashi mumkin [4]. Asosiy prinsiplarning 4-prinsipi esa xodimlar kuch va o‘qotar qurolga murojaat qilishdan oldin imkon qadar zo‘ravonliksiz vositalardan foydalanishi, kuch va qurolni faqat boshqa vositalar samarasiz bo‘lgan yoki kutilgan natijaga olib kelmaydigan hollarda qo‘llashi shartligini belgilaydi [3].

Amaliyot nuqtayi nazaridan bu tamoyil xodimdan kuch ishlatishdan avval o‘ziga quyidagi savollarni berishni talab qiladi: shu maqsadga kuch ishlatmasdan erishish mumkinmi; shaxsni ixtiyoriy bo‘ysunishga undash, muzokara olib borish yoki vaziyatni tinchlantirish imkoni bormi? Agar bunday muqobil choralar mavjud bo‘lsa, ular samarasizligi aniqlanmaguncha kuch ishlatishga o‘tilmasligi lozim. Zarurat tamoyili vaqt jihatini ham o‘z ichiga oladi. Kuch faqat qonuniy maqsadga erishilguncha qo‘llanishi mumkin. Maqsadga erishilgach yoki unga erishib bo‘lmasligi ayon bo‘lganda kuch ishlatish darhol to‘xtatilishi kerak. Milliy qonunchilikda zarurat tamoyili Qonun 22-moddasining birinchi xatboshisida aniq ifodalangan: agar kuch ishlatilmaydigan usullar xodim zimmasidagi majburiyatlarning bajarilishini ta’minlamasa, u jismoniy kuch ishlatish, shu jumladan kurashning jang usullarini qo‘llash huquqiga ega bo‘ladi [2].

Mutanosiblik tamoyili. Bu tamoyil kuch ishlatish natijasida yetkaziladigan zarar va erishiladigan qonuniy maqsad o‘rtasidagi muvozanatni baholashni talab qiladi. Asosiy prinsiplarning 5-prinsipiga ko‘ra, kuch va o‘qotar qurolni qonuniy qo‘llash muqarrar bo‘lgan hollarda xodimlar vazminlik ko‘rsatishi va huquqbuzarlikning og‘irligi hamda erishilishi lozim bo‘lgan qonuniy maqsadga mutanosib harakat qilishi, zarar va jarohatni eng kam darajaga tushirishi, inson hayotini hurmat qilishi va saqlab qolishi kerak [3]. 9-prinsip o‘qotar qurolni faqat

o‘limga yoki og‘ir jarohatga olib kelishi mumkin bo‘lgan bevosita tahdiddan himoyalanish, shunga o‘xshash xavf tug‘diruvchi og‘ir jinoyatning oldini olish yoki bunday xavf tug‘diruvchi shaxsni ushlash hollarida, kamroq keskin choralar yetarli bo‘lmaganda qo‘llashga ruxsat beradi. Qasddan o‘ldirish maqsadida o‘qotar quroldan foydalanish esa faqat hayotni himoya qilish uchun muqarrar bo‘lganda mumkin [3].

Mutanosiblik tamoyili zarurat tamoyilidan farq qiladi. Zarurat kuch ishlatishning eng kam zarur darajasini belgilasa, mutanosiblik uning yuqori chegarasini o‘rnatadi. Ya’ni maqsadga erishish uchun zarur bo‘lgan kuch ham, agar u keltiradigan zarar himoya qilinayotgan manfaatdan ortiq bo‘lsa, qonunga xilof hisoblanadi [5; 9]. Shu sababli qonunchilikdagi “barcha zarur vositalardan foydalanish” kabi iboralar, agar zarurat va mutanosiblik shartlari bilan cheklanmasa, xodimga haddan tashqari keng ixtiyoriylik beradi. Milliy qonunchilikda bu tamoyil Qonun 21-moddasining beshinchi xatboshisida aks etgan: jismoniy kuch ishlatilishi, maxsus vositalar yoki o‘qotar qurol qo‘llanilishi yuzaga kelgan vaziyatga, shaxslar xatti-harakatlarining xususiyatiga va xavflilik darajasiga muvofiq bo‘lishi, xodim esa har qanday zararning imkon qadar kam bo‘lishiga intilishi shart [2]. Bundan tashqari, 22-moddaning uchinchi xatboshisida homiladorligi ko‘rinib turgan ayollarga, nogironligi aniq ko‘rinib turgan shaxslarga va voyaga yetmaganlarga nisbatan jismoniy kuch ishlatish, ular qurolli qarshilik ko‘rsatgan yoki hayot uchun xavfli hujum qilgan hollar bundan mustasno, taqiqlangan [2]. Bu norma mutanosiblik tamoyilining ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj toifalarga nisbatan aniq ifodasidir.

Zarurat va mutanosiblik tamoyillari amalda ishlashi uchun xodimlar turli kuch vositalari va usullaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Asosiy prinsiplarning 2-prinsipi davlatlarni xodimlarni turli turdagi qurol va o‘q-dorilar, shu jumladan, o‘limga olib kelmaydigan vositalar bilan ta’minlashga chaqiradi [3]. OHCHRning 2020-yilgi qo‘llanmasida o‘limga olib kelmaydigan qurollarni qo‘llash ham zarurat va mutanosiblik talablariga bo‘ysunishi lozimligi batafsil yoritilgan [15]. Bunday vositalarning mavjudligi xodimga vaziyatda eng kam aralashuvni talab qiluvchi va eng muvofiq vositani tanlash imkonini beradi.

Kamsitmaslik tamoyili. Bu tamoyil davlatlarning inson huquqlarini hurmat qilish, himoya qilish va ta’minlash bo‘yicha majburiyatlarining asosini tashkil etadi. Xulq-atvor kodeksining 2-moddasiga ko‘ra, xodimlar o‘z vazifalarini bajarishda inson qadr-qimmatini hurmat qilishi, himoya qilishi va barcha shaxslarning inson huquqlariga rioya etishi shart [4]. Xalqaro paktning 26-moddasi esa barcha shaxslarning qonun oldida tengligini va irqi, rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e’tiqodi, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy holati, tug‘ilgan joyi yoki boshqa holatidan qat’i nazar, kamsitishdan teng himoyalanishini kafolatlaydi [6]. Kuch ishlatish bilan bog‘liq qarorlar xodimning shaxsga nisbatan oldindan shakllangan qarashlariga emas, balki faqat vaziyatdagi tahdidning obyektiv darajasiga asoslanishi kerak. Milliy qonunchilikda bu tamoyil

bilan bog‘liq kafolatlar Qonunning 8-moddasida berilgan bo‘lib, unda xodimga qiynoqqa solish, zo‘ravonlik qilish, boshqa shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsitadigan tarzda muomala qilish taqiqlanadi [2]. Shuni ta’kidlash lozimki, bu norma asosan qiynoqlar va shafqatsiz muomalani taqiqlashga qaratilgan. Kuch ishlatishda shaxslarni ularning belgilariga ko‘ra farqlashni taqiqlovchi alohida aniq qoida esa kuch ishlatish normalarining o‘zida yo‘q.

Ehtiyotkorlik (oldini olish) tamoyili. Bu tamoyil zarurat va mutanosiblik tamoyillarining poydevori hisoblanadi. Unga ko‘ra, davlat huquqni muhofaza qilish operatsiyalarini o‘limga olib kelishi mumkin bo‘lgan kuchga murojaat qilish xavfini eng kam darajaga tushiradigan tarzda rejalashtirishi va nazorat qilishi shart [5; 10]. K.Xeyns ta’kidlaganidek, kuch ishlatish masalasi kun tartibiga chiqqan paytga kelib vaziyatni o‘nglash uchun ko‘pincha kech bo‘ladi. Shu sababli hayotni saqlab qolish uchun barcha choralar oldindan, voqealar rivojlanishining dastlabki bosqichida ko‘rilishi kerak [8]. Ehtiyotkorlik tamoyili xodimlarni sifatli tayyorlash, ularni himoya vositalari bilan ta’minlash, kuch ishlatishdan oldin ogohlantirish va jabrlanganlarga yordam ko‘rsatish kabi talablarni ham qamrab oladi [3].

Milliy qonunchilikda bu tamoyilning bir qator unsurlari mavjud. Qonun 21-moddasining ikkinchi xatboshisiga ko‘ra, xodimlar maxsus tayyorgarlikdan va kuch ishlatish bilan bog‘liq vaziyatlarda harakat qilishga yaroqliligi yuzasidan davriy tekshiruvdan o‘tishi shart. To‘rtinchi xatboshiga ko‘ra, kuch ishlatishdan oldin bunday niyat haqida aniq ifodalangan ogohlantirish berilishi kerak, ogohlantirish imkonsiz bo‘lgan yoki kechikish hayot uchun bevosita xavf tug‘diradigan hollar bundan mustasno. Yettinchi xatboshiga ko‘ra, jabrlangan shaxslarga birinchi yordam va tezkor tibbiy yordam ko‘rsatilishi, ularning yaqin qarindoshlari esa yigirma to‘rt soat ichida xabardor qilinishi lozim [2]. Biroq operatsiyalarni oldindan rejalashtirish orqali kuch ishlatish ehtiyojini kamaytirish majburiyati qonunda alohida ifodalanmagan.

Javobgarlik tamoyili. Bu tamoyilga ko‘ra, davlat, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ularning mansabdor shaxslari kuch ishlatishning qonuniyligi uchun javobgar bo‘lishi, har bir holat hisobga olinishi va xolis tekshirilishi kerak. Asosiy prinsiplarning 22-prinsipi kuch ishlatish natijasida jarohat yoki o‘lim yuz bergan hollarda samarali hisobot va ko‘rib chiqish tartiblarini joriy etishni talab qiladi. 24-prinsip esa rahbarlarning qo‘l ostidagi xodimlar harakati uchun javobgarligini belgilaydi [3]. UNODCning politsiya javobgarligi bo‘yicha qo‘llanmasida javobgarlikni ta’minlash uchun ichki va tashqi nazoratning o‘zaro to‘ldiruvchi tizimi zarurligi asoslangan [16]. Milliy qonunchilikda bu tamoyil Qonun 21-moddasining bir necha xatboshisida aks etgan. Har bir kuch ishlatish holati haqida bevosita rahbarga darhol xabar berilishi, hayot, sog‘liq yoki mulkka zarar yetkazilgan hollar va o‘qotar qurol qo‘llanilgan har bir holat haqida prokurorga darhol xabar qilinishi lozim. Vakolat doirasidan chetga chiqish esa qonunda belgilangan javobgarlikka sabab bo‘ladi [2].

Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Kuch ishlatish tamoyillarining xalqaro manbalari va “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonunda aks etishi

Tamoyil	Xalqaro manba	Milliy qonundagi norma	Takomillashtirish yo‘nalishi
Qonuniylik	Asosiy prinsiplar, 1-prinsip; 36-son Umumiy sharh	21-modda 1-xatboshi; 22-modda 1-xatboshi (maqsadlar)	Kuch ishlatishning qonuniy maqsadlarini barcha vositalar uchun yagona ro‘yxatda belgilash
Zarurat	Xulq-atvor kodeksi, 3-modda; Asosiy prinsiplar, 4-prinsip	22-modda 1-xatboshi	Kuchni maqsadga erishilgach darhol to‘xtatish qoidasini aniq yozish
Mutanosiblik	Asosiy prinsiplar, 5- va 9-prinsiplar	21-modda 5-xatboshi; 22-modda 3-xatboshi	Zarar va himoyalanayotgan manfaat muvozanati mezonini ifodalash
Kamsitmaslik	Xalqaro pakt, 2- va 26-moddalar; Xulq-atvor kodeksi, 2-modda	8-modda (shafqatsiz muomalani taqiqlash)	Kuch ishlatishda shaxs belgilariga ko‘ra farqlashni taqiqlovchi aniq norma
Ehtiyotkorlik	Asosiy prinsiplar, 2-, 5-, 18–20-prinsiplar	21-modda 2-, 4-, 7-xatboshilar	Operatsiyalarni xavfni kamaytiruvchi tarzda rejalashtirish majburiyati
Javobgarlik	Asosiy prinsiplar, 22–26-prinsiplar	21-modda 8-, 9-, 10-xatboshilar	Har bir holatni yagona shaklda hisobga olish va tahlil qilish tartibi

Jadvaldan ko‘rinadiki, olti tamoyilning barchasi milliy qonunchilikda u yoki bu darajada o‘z ifodasini topgan. Shu bilan birga, ular bir modda doirasida yaxlit tizim sifatida emas, balki turli moddalar va xatboshilarga tarqoq holda joylashgan. Ayrim unsurlar, xususan, operatsiyalarni rejalashtirish majburiyati va kuch ishlatishda kamsitmaslik qoidasi alohida aniq ifodalanmagan. Bu holat normalarni o‘rganish va amalda qo‘llashni murakkablashtiradi, ayniqsa, xodim qisqa vaqt ichida qaror qabul qilishi kerak bo‘lgan vaziyatlarda.

Tamoyillarni amaliyotga singdirish uchun ularni xodim faoliyatining ketma-ket bosqichlari bilan bog‘lash maqsadga muvofiq. Shu asosda kuch ishlatishning uch bosqichli modelini taklif etamiz (2-jadval).

2-jadval. Kuch ishlatishning uch bosqichli modeli (muallif taklifi)

Bosqich	Asosiy tamoyillar	Xodimning harakatlari
1. Kuch ishlatishdan oldin	Qonuniylik, ehtiyotkorlik, zarurat	Vaziyatni baholash, qonuniy maqsadni aniqlash, operatsiyani rejalashtirish, kuch ishlatmaydigan usullarni qo‘llash, aniq ogohlantirish berish
2. Kuch ishlatish jarayonida	Zarurat, mutanosiblik, kamsitmaslik	Eng kam zarur vositani tanlash, kuchni tahdid darajasiga moslash, himoyaga muhtoj toifalarga oid cheklovlarga rioya qilish, maqsadga erishilgach to‘xtatish
3. Kuch ishlatilgandan keyin	Ehtiyotkorlik, javobgarlik	Birinchi yordam ko‘rsatish, qarindoshlarni xabardor qilish, rahbar va prokurorga xabar berish, voqea joyini saqlash, holatni hujjatlashtirish va tahlil qilish

Muhokama. Olingan natijalar milliy qonunchilikning xalqaro standartlarga asosan muvofiqligini ko‘rsatadi. Qonun kuch ishlatishdan oldin ogohlantirish, xodimlarni maxsus tayyorlash va davriy tekshirish, birinchi yordam ko‘rsatish, prokurorga xabar berish kabi muhim kafolatlarni o‘z ichiga oladi. Bu jihatlar Asosiy prinsiplarning tegishli qoidalariga mos keladi [3; 2]. Shu bilan birga, xalqaro tajriba normalarni yaxlit tizim sifatida joylashtirish afzalligini ko‘rsatadi. Masalan, Rossiya Federatsiyasining “Politsiya to‘g‘risida”gi qonunida kuch ishlatishning umumiy qoidalari, har bir vosita turini qo‘llash asoslari va xodimning shaxsiy xavfsizligi kafolatlari bitta bobda berilgan [14]. Bunday tuzilma normalarni o‘rganish va amalda qo‘llashni osonlashtiradi.

Kuch ishlatish holatlari ko‘pincha xodimning kasbiy tayyorgarligi, ruhiy barqarorligi va tez o‘zgarayotgan vaziyatni to‘g‘ri baholash ko‘nikmasi bilan bevosita bog‘liq [12; 13]. Shu sababli tamoyillarni faqat qonun matnida mustahkamlash yetarli emas. Ular xodimlarni tayyorlash dasturlariga, amaliy mashg‘ulotlarga va vaziyatli o‘yinlarga singdirilishi kerak. Asosiy prinsiplarning 18–21-prinsiplari ham xodimlarni tanlash, tayyorlash va doimiy malaka oshirishda kuch ishlatishning muqobillari, nizolarni tinch hal qilish va ruhiy bosimni boshqarish ko‘nikmalariga alohida e’tibor qaratishni talab qiladi [3]. Bu jihatdan ichki ishlar organlarining malaka oshirish muassasalari jangovar tayyorgarlik mashg‘ulotlarini huquqiy tayyorgarlik bilan uyg‘unlashtirishda muhim o‘rin tutadi.

Javobgarlik tamoyili nafaqat qonunbuzarlik uchun jazoni, balki qonuniy harakat qilgan xodimni himoya qilishni ham nazarda tutadi. Qonun 21-moddasida kuch qonuniy qo‘llanilgan

hollarda xodim yetkazilgan zarar uchun javobgar bo‘lmasligi belgilangan [2]. Har bir holatni aniq hujjatlashtirish va xolis tahlil qilish xodimning qonuniy harakatlarini isbotlashga ham, kamchiliklarni aniqlab, tayyorgarlik dasturlarini takomillashtirishga ham xizmat qiladi [16]. Bu esa jamiyatning huquqni muhofaza qiluvchi organlarga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Tadqiqot ayrim cheklovlarga ega. Idoraviy yo‘riqnomalarning yopiq qismi va kuch ishlatish holatlarining statistik ma’lumotlari tahlil qilinmagan. Kelgusida kuch ishlatish holatlari bo‘yicha sud amaliyotini, shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari qonunchiligini qiyosiy o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Xulosa. Ichki ishlar organlari xodimlari tomonidan jismoniy kuch ishlatish, maxsus vositalar va o‘qotar qurolni qo‘llash davlat majburlovining eng keskin shakllaridan bo‘lib, u bevosita inson hayoti, sog‘lig‘i va sha’ni bilan bog‘liq. Shu bois bunday choralar qat’iy huquqiy va axloqiy tamoyillarga asoslanishi lozim. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, xalqaro huquqda kuch ishlatishning olti tamoyili e’tirof etilgan. Qonuniylik kuch faqat qonunda belgilangan asoslar va maqsadlarda qo‘llanishini, zarurat esa kuch ishlatilmaydigan usullar samarasiz bo‘lganda eng kam zarur kuchdan foydalanishni talab qiladi. Mutanosiblik zarar bilan qonuniy maqsad o‘rtasidagi muvozanatni, kamsitmaslik shaxsning belgilariga ko‘ra farqlashga yo‘l qo‘ymaslikni nazarda tutadi. Ehtiyotkorlik kuch ishlatish ehtiyojini oldindan kamaytirishni, javobgarlik esa har bir holat bo‘yicha hisobot berish va xolis tekshiruvni ta’minlaydi.

Ikkinchidan, bu tamoyillarning barchasi “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonunning 8, 21 va 22-moddalarida u yoki bu darajada aks etgan, biroq tarqoq holda joylashgan. Operatsiyalarni rejalashtirish majburiyati va kuch ishlatishda kamsitmaslik qoidasi alohida aniq ifodalanmagan.

Uchinchidan, tamoyillarni xodim faoliyatining uch bosqichi (kuch ishlatishdan oldin, jarayonida va keyin) bilan bog‘lash ularni amaliyotga singdirishni osonlashtiradi.

Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi: 1) “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonunga kuch ishlatish tamoyillarini yaxlit holda belgilovchi alohida modda yoki 21-moddaga yangi qism kiritish; 2) idoraviy yo‘riqnomalarda har bir tamoyilning mazmunini va xodimning har bir bosqichdagi harakatlarini aniq ifodalash; 3) jamoat xavfsizligini ta’minlashda ishtirok etuvchi boshqa tuzilmalar, jumladan, Milliy gvardiyaning idoraviy hujjatlarida ham ushbu tamoyillarni bir xil tarzda aks ettirish; 4) jangovar tayyorgarlik mashg‘ulotlarida taklif etilgan uch bosqichli modelga asoslangan vaziyatli mashqlarni joriy etish; 5) har bir kuch ishlatish holatini yagona shaklda hujjatlashtirish va umumlashtirish tartibini takomillashtirish. Bu choralar ichki ishlar organlari faoliyatining qonuniyligi va professionalligini oshirib, inson huquqlari va erkinliklarining ishonchli himoyasiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (2023-yil 30-aprel referendumida qabul qilingan). – URL: https://lex.uz/docs/6445145

2. O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 16-sentabrdagi O‘RQ-407-son “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonuni. – URL: https://lex.uz/docs/3027843

3. Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials: adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, 27 August – 7 September 1990. – URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-use-force-and-firearms-law-enforcement

4. Code of Conduct for Law Enforcement Officials: adopted by General Assembly resolution 34/169 of 17 December 1979. – URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/code-conduct-law-enforcement-officials

5. UNODC, OHCHR. Resource Book on the Use of Force and Firearms in Law Enforcement. – New York: United Nations, 2017. – 186 p. – URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/17-03483_ebook.pdf

6. International Covenant on Civil and Political Rights: adopted by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966. – URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights

7. Human Rights Committee. General Comment No. 36 (2018) on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. – UN Doc. CCPR/C/GC/36. – 3 September 2019.

8. Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, Christof Heyns. – UN Doc. A/HRC/26/36. – 1 April 2014.

9. Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. – UN Doc. A/72/178. – 20 July 2017.

10. European Court of Human Rights. McCann and Others v. the United Kingdom [GC], no. 18984/91, judgment of 27 September 1995.

11. European Court of Human Rights. Bouyid v. Belgium [GC], no. 23380/09, judgment of 28 September 2015.

12. Alpert G.P., Dunham R.G. Understanding Police Use of Force: Officers, Suspects, and Reciprocity. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

13. Terrill W. Police use of force: a transactional approach // Justice Quarterly. – 2005. – Vol. 22, № 1. – P. 107–138.

14. Федеральный закон Российской Федерации от 07.02.2011 № 3-ФЗ «О полиции» (глава 5). – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/

15. OHCHR. United Nations Human Rights Guidance on Less-Lethal Weapons in Law Enforcement. – New York; Geneva: United Nations, 2020. – HR/PUB/20/1.

16. UNODC. Handbook on Police Accountability, Oversight and Integrity. – New York: United Nations, 2011. – (Criminal Justice Handbook Series).